

Сергій ГІРІК (*Київ*)

ІДЕОЛОГІЯ ПАРТІЇ БОРТЬБИСТІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Дослідження ідеологічних позицій партії боротьбистів, поряд із аналізом тактичних дій цієї політичної сили в добу Української революції, має особливе значення для всебічного розуміння причин багатьох подій цієї епохи. Однак дотепер саме її ідеологія, на відміну від зовнішнього боку діяльності УПСР(к.-б.)/УКП(б), привертала порівняно незначну увагу дослідників. Загалом, у вивченні цієї проблеми можна вирізнити кілька етапів та напрямів, відокремлених один від одного як у часі (безпосередньо післяреволюційний період, 1920-ті, 1930-ті, 1950-ті, 1970-ті – 1980-ті та 1990-ті – 2000-ні роки), так і у просторі (праці дослідників, котрі працювали в УСРР/УРСР, роботи істориків-емігрантів та зарубіжних науковців і публікації сучасних українських дослідників). У цій статті здійснено спробу систематизувати доробок вітчизняних науковців (праці зарубіжних дослідників та представників української еміграції ми плануємо розглянути в іншій роботі) з метою визначення тих моментів, які у дотеперішніх публікаціях виявилися розробленими недостатньо та, наскільки це є можливим, пошуку пояснень цього факту.

Перший крок у вивченні ідеології боротьбистів являли собою тексти українських політичних діячів, що стояли на межі між мемуарною та власне науковою літературою і створювалися по гарячих слідах описуваних подій. До числа цих розвідок, перш за все, належать такі твори, як “Відродження нації” Володимира Винниченка та “Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр.” Павла Христюка, а також публікації політиків і діячів культури, котрі діяли в УСРР (праці представників політичної еміграції, опубліковані на початку 1920-х років, активно використовувалися дослідниками в межах УСРР до початку 1930-х років, тому ми вважаємо за доцільне проаналізувати їх у цій статті). Меншою мірою сюди можна віднести й роботи, опубліковані пізніше, як-от “Історія України, 1917–1923 рр.” Дмитра Дорошенка. Поряд із цим, елементи наукового аналізу ідеології боротьбистів можна віднайти і в пресі та книжкових виданнях 1919–1920 рр., опублікованих ЦК та регіональними осередками цієї партії, а також партійними конкурентами.

Другим етапом вивчення названої теми стали публікації 1920-х – початку 1930-х років у наукових (передусім – “Літопис революції”) та літературно-наукових (найбільше – у журналі “Червоний шлях”) виданнях Української СРР. Значна частина таких праць, як і названих у попередньому

абзаці, також одночасно належала і до жанру спогадів, і до власне досліджень, що було особливо помітним з огляду на підготовку й видання в той час корпусу джерельних матеріалів з історії революційних подій в Україні, історії КП(б)У (включно з її складними відносинами з українськими та єврейськими націонал-комуністичними групами).

Третій етап становлять праці радянських істориків, котрі працювали в середині 1930-х та, почасти, 1950-х років. Їхні дослідження, за окремими винятками, характеризуються різко негативним ставленням до партії боротьбистів та відсутністю більш-менш глибокого аналізу першоджерел. Четвертий етап – дослідження, опубліковані після Другої світової війни за кордоном, найважливішим із яких стала книга Івана Майстренка “Боротьбизм. Розділ із історії українського комунізму”. П’ятий етап характеризувався активізацією досліджень історії українських націонал-комуністичних партій і рухів, котра мала місце у 1970-х – 1980-х роках в УРСР. Шостий етап – студії зарубіжних дослідників 1970-х – 1980-х років, серед яких чільне місце посідає монографія Джеймса Мейса “Комунізм і дилеми національного визволення. Націонал-комунізм у Радянській Україні, 1918–1933”. Сьомий і останній на сьогодні – праці українських та зарубіжних істориків кінця 1980-х – 2000-х років, сплеск яких пов’язаний з відкриттям архівів у материковій Україні та ліквідацією ідейного диктату у виборі дослідницьких тем.

Володимир Винниченко у “Відродженні нації” знайшов місце лише для кількох принагідних згадок про партію боротьбистів. Це, власне, не дивує, оскільки сам він був представником конкурентної політичної сили (УСДРП), а в час найбільшої активності УПСР(к.-б.)/УКП(б) перебував уже поза Україною. В. Винниченко, зокрема, висловлює думку щодо того, чому “українським партіям, які щиро стали на ґрунт совітської влади (й стали ще до приходу російських комуністів), одмовлялося в признанню навіть їхньої соціалістичности, бо вони, мовляв, ще не позбавились цих «дрібно-буржуазних забобонів» самостійности, національности й т. п. ... І на цій ніби підставі всяко одсувалося їх від участі в уряді”¹. Трохи далі він також згадує, що після посилення репресій з боку уряду Георгія П’ятакова “існування українських соціалістичних партій стало неможливим (крім лівих укр. есерів «боротьбистів», які трималися більш угодової політики)”².

Павло Христюк, аналізуючи поділ між правими та лівими напрямками всередині українських соціалістичних партій, згадує про боротьбистів, ведучи мову про ідеологічні розбіжності у ширшому контексті: “Ліве крило (тобто і всередині УПСР – майбутні боротьбисти, і всередині УСДРП – “незалежники”. – С. Г.) стояло на непримиримій, революційно-класовій позиції, одкидаючи всяке угодовство, всяке примирення з гетьманщиною і підготовляючи робітничо-селянські маси до насильного революційного повалення диктатури буржуазії на Україні”³. Він твердить, що з усіх лівих соціалістичних груп на цей час по-справжньому організованими були лише ліві есери, тобто майбутні боротьбисти (вони здобули контроль над ЦК УПСР уже у травні 1918 р.). Опісля П. Христюк аналізує їхні погляди більш докладно:

¹ Винниченко В. Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч. III. – С. 336–337.

² Там само. – С. 346.

³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії революції на Україні 1917–1920 рр. – [Відень,] 1921. – Т. III. – С. 90.

“Прийнявши ще на IV З’їзді Партії (в дні гетьманського перевороту) непримиримі позицію що-до гетьманщини, українські ліві соц.-рев. послідовно стояли на ній і далі”⁴. Після цього він наводить повний текст одного з ключових ідеологічних документів цієї партії⁵ і зупиняється на питанні про взаємовідносини між боротьбистами та більшовиками: “Прийнято було в ті часи і пізніше твердити, що лівиця української демократії просто копіювала (вдало чи невдало) російських комуністів. Однак дальший розвиток української революції і зазначена точка у «Платформі Ц.К. УПСР» свідчать, що українська соціалістична думка розвивалася власними шляхами, хоч і користувалася при цім багатими надбаннями всесвітнього, а в тому числі і російського, соціалістичного руху. Як бачимо з «Платформи», лівиця українських с.-р. гостро засуджувала похід московських большевиків на Україну, і то не тільки з тактичних міркувань, а й через різне розуміння моменту, через ідеологічне розходження з партією большевиків. Партія обстоювала формально парламентарний демократизм, визнаючи радянську форму влади умовно, лише на час загостреної класової боротьби”⁶. Він зачіпає важливий тактичний елемент, безпосередньо пов’язаний з ідеологічними позиціями партії, – визнання можливості й доцільності актів індивідуального терору проти представників “інтернаціональної контрреволюції”, а також цілковите заперечення ними існування будь-яких позитивних якостей гетьманату Павла Скоропадського. П. Христюк детально зупиняється на протиріччях між майбутніми боротьбистами та тими політичними діячами, які увійшли в протигетьманський Український національний союз. Як приклад “партійної точки зору” українських лівих есерів-боротьбистів на державу як таку він наводить яскраво антиетатистський пасаж, узятий із газети “Боротьба” (1918. – Ч. 1): “Держава як така була й є механізмом [...] експлоатації, знаряддям поневолення більшості меншістю, і централізована національна держава ще в більшій мірі, ніж федеративна. Тому змагання соціалістів в справі національній мусять стреміти до одвойовання ступінь за ступнем признання національних колективів та до передачі їм значної частини функцій сучасної держави, аж до перетворення її зрештою у федерацію автономних національно-персональних (екстериторіяльних) спілок”⁷. Він також підкреслює характеристику майбутніми боротьбистами “російських лівих соціалістичних партій” (на той час мова могла йти передусім про більшовиків та лівих есерів), котрі “досить яскраво виявили за час революції нерозуміння національного питання і свій імперіялістично-централістичний шовінізм”⁸. П. Христюк детально аналізує промови основних доповідачів

⁴ Там само. – С. 91.

⁵ Там само. – С. 91–94 (Платформа Центрального Комітету Української Партії Соціалістів-Революціонерів (Розуміння сучасного менту і тактика партії), ухвалена Центральним Комітетом Партії 3 червня 1918 року).

⁶ Там само. – С. 94.

⁷ Там само. – С. 97 (прим.).

⁸ Там само. – С. 98. Тут П. Христюк також цитує статтю з центрального органу УПСР “Боротьба” (1918. – Ч. 3), тобто наводить офіційну позицію партії. Її зближення з більшовиками стало можливим дещо пізніше, а в цей час ще надто свіжими були сліди розстрілу ряду провідних українських лівих есерів після взяття Києва частинами Червоної гвардії у січні 1918 р., зокрема члена ЦК партії, прихильника співпраці з більшовиками Олександра-Богдана Зарудного.

нелегальної наради емісарів УПСР, котра відбулася 19–22 серпня 1918 р., торкаючись як ідеологічних, так і тактичних пунктів черги денної цієї зустрічі, зокрема неприйняття партійцями можливих перспектив співпраці з більшовиками та російськими лівими есерами саме через їхнє “державництво”⁹. Цим автор фактично натякає на те, що в названий період можна вести мову про критику боротьбистами більшовиків зліва.

У наступній частині свого дослідження П. Христюк простежує процеси, внаслідок яких боротьбисти особливо (порівняно з іншими українськими лівими партіями) наблизилися до більшовиків у своїй ідеології й тактиці. Саме це, після зміни військово-політичної ситуації в Україні й зрозуміння потреби співпраці з місцевими революційними силами як частиною керівного ядра більшовиків у Росії та деякими лідерами КП(б)У, зробило можливим входження представників боротьбистів в уряд, а не лише їхню легальну діяльність як “радянської партії” (законний характер лівого крила УПСР не заперечувався більшовиками й раніше). Він підкреслює, що ціною таких поступок із боку більшовиків було те, що партія боротьбистів “хилилася [...] в бік згоди за всяку ціну”¹⁰.

Поряд зі свідченнями авторів-емігрантів, котрі поєднували власне науковий аналіз подій доби з власними спогадами, дуже вагомим є масив публікацій, здійснених в УСРР протягом 1920-х – 1930-х років. Окрім статей, до аналізу слід включити і частину спогадів, що виходили друком у цей час, оскільки вони часто стилізувалися під наукові праці й частково ґрунтувалися на архівних матеріалах та повідомленнях третіх осіб, що робить їх належними одночасно і до історіографії, і до джерельних публікацій. Значний корпус видань такого роду становлять тексти, що побачили світло на шпальтах журналу “Літопис революції”.

Г. Карпенко підготував дві статті про селянські рухи на Київщині в час гетьманату Скоропадського¹¹. У надрукованій 1928 р. праці “Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини” міститься розділ “Політичні партії та селянські організації на Київщині за часів гетьманщини”. У ньому автор констатує, що вплив на тодішнє селянство Київської губернії мали передусім дві партії – УПСР, “що була майже монопольним представником селянства”, та більшовики, впливи яких були значно меншими¹². Оскільки владу в ЦК УПСР і в переважній більшості її місцевих осередків уже в середині 1918 р. здобули представники її лівого крила, тобто майбутні боротьбисти, можна вести мову про майже визначальний ідейний вплив цієї політичної сили на селянство і, з іншого боку, на певне посилення зворотного впливу з боку освіченішої частини селянства на розвиток ідеології українських есерів. Зрозумілим є помірковано критичне ставлення Г. Карпенка до ідеології УПСР, яке частково поширюється ним і на її ліве крило після розколу в партії: “Її (партії. – С. Г.) світогляд утворювався із затасканих народницьких положень в питаннях орієнтації на маси й революційної тактики з примішкою

⁹ Там само. – С. 99–101.

¹⁰ Там само. – [Відень,] 1922. – Т. IV. – С. 88–89 (зокрема розлога прим. на с. 89).

¹¹ Карпенко Г. Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини // Літопис революції. – 1928. – № 3. – С. 55–74; його ж. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини // Там само. – 1931. – № 1–2. – С. 67–91.

¹² Його ж. Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини. – С. 64.

деяких елементів марксизму. Так, українські есери, орієнтуючись в основному на селянські маси, разом з цим визнавали класову боротьбу, відводячи самостійне місце в ній пролетаріатові¹³. Зачіпаючи проблему розколу в партії українських есерів, він аналізує її ідеологічні причини:

“Основою, що спричинилася до остаточного розколу есерівської партії, була та еволюція політичного світогляду лівої частини партії, яку вона пережила з поразкою революції і гетьманським переворотом. Розійшовшись ще з січня що до політики Центральної Ради з своїм правим опортуністично-націоналістичним крилом, ліві елементи партії, в зв’язку з перемогою контрреволюції, починають більш рішуче відмежовуватися від тієї угодовсько-націоналістичної політики, яку провадила стара есерівська партія в Центральній Раді, разом і від самої Центральної Ради. [...] ліва частина партії рішучо пориває з Центральною Радою й її політикою загальнонаціонального фронту від пролетаріату до буржуазії, вважаючи її за пройдений етап революції. Національно-державні моменти, які дотепер стояли в центрі боротьби есерства, ставляться партією в залежність від успіху класової боротьби, а це веде її до більш рішучої революційної політики. Оцінюючи гетьманський переворот як тимчасову поразку революції, нанесену об’єднаними силами інтернаціональної буржуазії, вона шукає не компромісу з гетьманщиною, як це робить права частина, а йде на збройне проти неї повстання”¹⁴.

Однак Г. Карпенко відзначає певну непослідовність партії українських лівих есерів у цьому питанні, котра “крім декларації про перехід її на «класові позиції трудящих» і фактичний перехід до революційних метод боротьби нічого більш нового не вносить у свій політичний світогляд. Своїм класовим деклараціям вона не надає відповідного класового змісту”. Проаналізувавши Платформу ЦК УПСР від 3 червня 1919 р., історик робить висновок про більшу близькість боротьбистів до решти українських партій, зокрема відколотого від неї правого крила УПСР, ніж до партії більшовиків¹⁵. Вплив боротьбистів на формування протигетьманських повстанських партизанських загонів констатує також Я. Шелигін, підкреслюючи його важливість дворазовою згадкою про це майже однаковими словами в сусідніх абзацах¹⁶.

Георгій Лапчинський говорить про важливий із погляду аналізу ідеології боротьбистів епізод з ухваленням у січні 1918 р. полтавською радою робітничих і солдатських депутатів (керівні позиції в ній посідали представники фракції “лівобережників” в УПСР, майбутні боротьбисти Левко Ковалів та Микола Литвиненко) резолюції, якою засуджувалося “нетактовне поводження військового командування, що претендувало розпоряджатися в місті”, тобто червоногвардійців, та проголошувалося, що влада в Полтаві належить виключно місцевій раді, причому цим же документом одночасно засуджувалася роль Центральної Ради як “контрреволюційної”. Таке “самоправство” ради розлютило Михайла Муравйова, який у відповідь погрожував розстріляти представників українських лівих есерів у виконкомі ради – подібний

¹³ Там само. – С. 64–65.

¹⁴ Там само. – С. 67.

¹⁵ Там само. – С. 67–68.

¹⁶ Шелигин Я. Партизанская война с гетманщиной и австро-германской оккупацией // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 81.

присуд не було виконано лише завдяки заступництву місцевих більшовиків та російських лівих есерів¹⁷. Володимир Затонський детально оповідає історію розколу в УПСР із позиції стороннього спостерігача, але його фактологічно багата праця ґрунтується майже виключно на матеріалі власних спогадів про стосунки з боротьбистами (зокрема, з Гнатом Михайличенком та Олександром Шумським), а не на документах, і написано її відповідним стилем¹⁸. Детально простежує ідейну еволюцію Української партії соціалістично-революціонерів, причини та перебіг розколу в ній і остаточне виокремлення та ідеологічне окреслення партії боротьбистів відомий дослідник історії КП(б)У та революційної доби в Україні Михайло Рубач¹⁹. Цікавою є й досить часта характеристика ідеології боротьбистів як “неокресленої” або “недостатньо виробленої”, котру можна зустріти й у працях, де згадки про цю партію є лише епізодичними, як-от у пропагандистській популярній книжці Бориса Козельського “Шлях зрадництва й авантюри”, присвяченій повстанському рухові 1919–1920 рр.²⁰

Питання ідеологічної еволюції партії боротьбистів досліджували й автори синтетичних праць із історії КП(б)У 1920-х років, яких цікавила проблема співпраці та ідеологічного зближення між цією політичною силою та більшовиками. Так, Мойсей Равич-Черкаський, книжка якого є чи не найменш ідеологізованою із робіт цієї категорії, досить велику увагу приділяє історії розколу в УПСР та пізнішого створення боротьбистами власного ревкому (це була своєрідна гра на випередження з більшовиками, спроба поставити їх перед доконаним фактом), а також аналізує один із боротьбистських програмних документів того часу – “Заклик до українських робітників” від січня 1919 р.²¹. Подальше лівіння боротьбистів та інших партій, передусім лівого крила УСДРП, у період кінця 1918 – початку 1919 рр. він називає “процесом комунізації”, проводячи паралель із аналогічними змінами в ідеології й тактиці лівого крила Бунду²². Ведучи мову про час після березня 1919 р., дослідник твердить: “Після того, як 3-й З’їзд КПУ атестував їх як дрібнобуржуазних націонал-соціалістів, боротьбисти в гонитві за впливом на пролетаріат міста почали відшліфовувати марксистський погляд на історію,

¹⁷ *Лапчинський Г.* Боротьба за Київ. Січень 1918 р.: (До боротьби за перемогу Жовтня) // Там само. – 1928. – № 2. – С. 210.

¹⁸ *Затонський В.* Уривки зі спогадів про українську революцію // Там само. – 1929. – № 4. – С. 161–164 (розділ “Справа з есерами”).

¹⁹ *Рубач М.* До історії української революції: (Замітки й документи; грудень 1917 – січень 1918 р.) // *Летопись революции.* – 1926. – № 1. – С. 74–84. Див. також відповідь Володимира Затонського на цю статтю: *Затонський В.* Кілька зауважень до статті тов. Рубача // Там само. – 1926. – № 1. – С. 85–89.

²⁰ У відповідному фрагменті сказано: “Комітетові боротьбистів із деякими труднощами проте вдалось схилити його (Матвія/Нечипіра Григор’єва. – С. Г.) допомагати Червоній армії, що наступала з півночі. Звичайно, пояснюється це не так витриманістю боротьбистської ідеології, що на ділі була досить хистка...” і далі в тому ж дусі. Див.: *Козельський Б.* Шлях зрадництва й авантюри (Петлюрівське повстанство). – Б.м., 1927. – С. 13. Див. також: *Його ж.* Григор’євщина (Із книжки “Шлях зради та авантюри”): З нагоди шостих роковин ліквідації Григор’євщини // *Червоний шлях.* – 1925. – № 5. – С. 67 (між книжковою та журнальною публікаціями є суттєві різниці, котрі змінюють зміст).

²¹ *Равич-Черкаський М.* История Коммунистической партии (б-в) Украины. – Б.м., 1923. – С. 101–102.

²² Там само. – С. 111–112.

поступово ліквідуючи залишки своїх есерівських забобонів. У серпні 1919 року цей процес пристосування до *пролетарської* (виділення М. Равича-Черкаського. – С. Г.) революції завершився злиттям боротьбистів із [...] групою укр. с.-д. незалежних лівих. Це злиття кількості і, хоч і відносної, якості, без сумніву, підняло право боротьбистів називатися комуністами [...]. З цього часу починається повільний, але неухильний процес кристалізації у боротьбистів марксистсько-комуністичної свідомості”. Далі він здійснює аналіз одного з найважливіших ідеологічних документів УКП(б) – Меморандуму УКП(б) до Виконавчого Комітету Третього Інтернаціоналу. Цікавою є характеристика автором відомої записки до ЦК РКП(б) групи федералістів членів КПУ як “блідої бездарної копії Меморандуму боротьбистів Виконкоміві Комінтерну”²³. Важливим аспектом цієї праці є те, що, показуючи ідейну еволюцію боротьбистів у бік компромісів із більшовиками, її автор демонструє двобічний характер їхніх взаємовідносин з останніми перед об’єднанням на IV Конференції КП(б)У, характеризуючи цей процес як обопільне зближення, а не відмову боротьбистів від власних ідейних положень²⁴.

Після офіційного засудження праці М. Равича-Черкаського наступний нарис із історії КП(б)У (уже у вигляді підручника і зі структурою навчального видання) підготував Микола Попов. У цій роботі згадок про боротьбистів значно менше. Він констатує їхні вагання між підтримкою Центральної Ради та більшовиків у січні 1918 р., згадуючи кількома словами про інцидент із “арештом десяти”, але підкреслюючи збереження в цей період організаційної єдності всередині УПСР²⁵. Історик заперечує тезу про те, що боротьбисти після розколу в УПСР почали “провадити більшовицьку лінію”, щоправда, не називаючи тих, хто таке твердження висловлював. Він також вважає, що в цей час не можна говорити навіть про їхні принципово прорадянські позиції, оскільки у програмних документах боротьбистів згадувалося про підтримку скликання Установчих зборів – загальнонародного парламенту, а не класового представницького органу²⁶. Звертаючи увагу на ситуацію в партії боротьбистів у першій половині 1919 р., М. Попов стверджує, що, частково перейменувавши свою політичну силу (у цей період вона називалася Українською партією соціалістів-революціонерів (комуністів)), боротьбисти “підкреслювали свою проміжну позицію” і “справді стояли в цей час на півдорозі до перетворення на комуністів”. Не вдаючись у деталі, історик стверджує: “У подальшому вони відмовилися не лише від старої назви, а й від цілого ряду дрібнобуржуазних забобонів, котрі в них іще залишалися”, а також “знаходилися з цього боку барикад”²⁷. Розгляд ідеології боротьбистів він завершив спеціально присвяченим цій партії підрозділом “Угода з боротьбистами”, в якому підкреслив особливість цієї партії порівняно з рештою “радянських партій” (тобто тих партій, представників яких дозволялося обирати до рад і осередки яких продовжували в УСРР легальну роботу). Тут він критичніше висловився про ідеологічно-пропагандистську роботу бороть-

²³ Там само. – С. 143–145.

²⁴ Там само. – С. 149.

²⁵ Попов Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. – Б. м., 1929. – С. 149, 152–153.

²⁶ Там само. – С. 180–182.

²⁷ Там само. – С. 206.

бистів, ніж робив це до того, зазначивши, що після входження представників цієї партії до Раднаркому УСРР її представники “розвинули найгарячішу агітацію за створення формально відокремленої від Росії української радянської держави, з окремою Червоною армією, з усіма самостійними господарськими апаратами тощо. Проти КП(б)У провадилося цькування як проти *окупаційної партії* (виділення М. Попова. – С. Г.) гастролерів”. Як і більш ранні дослідники, М. Попов досить докладно аналізує Меморандум УКП(б) до Виконкому Комінтерну і тезово переповідає історію двох її невдалих спроб вступити до Третього Інтернаціоналу і – як підсумок – об’єднання з КП(б)У, підкресливши вигідність останнього кроку для більшовиків²⁸.

У наступному офіційному підручнику з історії КП(б)У, підготовленому Марком Воліним, боротьбистам приділено ще меншу увагу і ставлення до них дещо критичніше, ніж у праці М. Попова, але загальний стиль відповідних пасажів обох праць однаковий. Оцінюючи їхню ідеологію, історик у підрозділі “Розпад дрібнобуржуазних партій” зазначає: “Неправильно було б гадати, що боротьбисти остаточно звільнились від дрібнобуржуазної ідеології взагалі, дрібнобуржуазного націоналізму зокрема. Боротьбисти все ще стояли на ґрунті буржуазної революції, ради розглядали як короткий етап на шляху до Установчих зборів і ставились до більшовиків як до окупантів, як до чогось чужорідного, органічно з Україною не зв’язаного. Та все ж великий крок на шляху до пролетарської партії – КП(б)У – боротьбисти зробили”²⁹. Оцінюючи їхню подальшу діяльність, він пише, що 1919 р. вони “роблять новий крок уперед на шляху наближення до пролетаріату” (більшість подальших оцінок ідеології й тактики боротьбистів у М. Воліна є парафразом відповідних фрагментів книги М. Попова)³⁰.

До історіографії ідеології боротьбистів слід залучити й тогочасні публікації біографічного характеру про окремих провідних діячів цієї партії, а також літературно-критичні статті про тих із них, хто став відомий також як літератор, як-от Василь Еллан-Блакитний, Гнат Михайличенко та Василь Чумак. Автори цих матеріалів значну увагу приділяли розгляду ідейної еволюції цих постатей, що робило неминучим звертання до вивчення програмних положень партії, до якої вони належали³¹.

²⁸ Там само. – С. 232–234.

²⁹ Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі. – Б. м., 1930. – С. 107.

³⁰ Там само. – С. 121–122, 128–129.

³¹ Статті про Андрія Заливчого: Михайлич І. [Михайличенко Г.] Той, чиє життя було твором мистецтва // Мистецтво. – 1919. – Ч. 1. – С. 24–25; його ж. Андрієві Заливчому: (Згадки і вражіння) // Зшитки боротьби: Альманах. – К., 1920. – С. 56–62; Петровський Д. Повстання Андрія Заливчого // Червоний шлях. – 1923. – № 9. – С. 120–125. Про Василя Чумака: Савченко Я. Василь Чумак // Мистецтво. – 1920. – Ч. 1. – С. 46–50; Яловий М. “Щоденник” В. Чумака (Черненка) // Червоний шлях. – 1925. – № 10. – С. 74–85. Про Гната Михайличенка: Приходько А. Гнат Михайличенко // Там само. – 1929. – № 2. – С. 152–157. Про Василя Еллана-Блакитного: Таран Ф. Блакитний (Еланський) Василь Михайлович // Там само. – 1926. – № 2. – С. 52–72; Кодацький М. Нотатки до біографії В. Блакитного // Там само. – 1930. – № 10. – С. 122–139 (передрук: Еллан-Блакитний В. Спогади. Матеріали / Упоряд. М. Вовчик-Блакитної. – К., 1989. – С. 23–43) та ін. Дуже важливою є також стаття Михайла Ялового “Перші хоробрі” (у назві – алюзія до вірша Василя Еллана-Блакитного), присвячена Андрієві Заливчому, Василеві Чумаку та Гнатові Михайличенку: Яловий М. Перші хоробрі // Червоний шлях. – 1923. – № 9. – С. 111–119 (передрук: Шпол Ю. Вибрані твори. – К., 2007. – С. 407–417).

Низку цікавих для нашої теми праць було підготовлено в рамках роботи Комісії з історії громадянської війни при Інституті Маркса-Енгельса-Леніна у 1930-х роках. Серед них слід відзначити рукописи Михайла Кіллерога “Гражданская война на Украине и интервенция Германии в 1918 г.”³² та Іллі Премислера “Первый поход Антанты и борьба за восстановление Советской Украины”³³ (у них присутні лише епізодичні згадки про боротьбистів із дуже негативною – в дусі 1930-х років – оцінкою їхньої ідеології). Більш детально і зі стриманішим тоном у своїх оцінках пише про боротьбистів Соколов (у справі з машинописом його книги “1919 год на Украине” не вказано ініціалів автора)³⁴.

Протягом наступних десятиліть історія УКП(б) та інших споріднених течій аж до 1970-х – 1980-х років залишалася маргінальною темою. Саме в цей період, внаслідок зміни політичної кон’юнктури, мало місце зростання кількості досліджень українського націонал-комунізму, створюваних як протиположними західними студіями. Однак названий сюжет усе ж таки висвітлювався в окремих працях 1950-х років, написаних у тому ж ключі, що й праці 1930-х. Так, у книжці Андрія Лихолата “Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.)” (1954) ставлення до УКП(б) є цілковито негативним. Наведемо розлогу цитату для ілюстрації стилю цього автора:

“Втративши будь-який вплив серед трудящих мас, дрібнобуржуазні націоналістичні партії були змушені маскувати свою антинародну сутність облудними заявами про зміну своїх програмних установок. Усередині кожної з цих партій утворилися «ліві» фракції й течії, котрі проголосили себе прихильниками більшовиків і Радянської влади. Ці фракції невдовзі оформилися в самостійні партії, котрі у ряді випадків заради обману мас набули комуністичних назв. Група боротьбистів, котра виокремилася з партії українських «лівих» есерів іще в травні 1918 року, у березні 1919 року прийняла назву «соціалістів-революціонерів-комуністів»³⁵.

У наступних абзацах А. Лихолат пише про організацію боротьбистами та іншими партіями, котрі продовжували легальну діяльність в УСРР, повстань у тилу радянських військ, створення «куркульсько-націоналістичних банд» тощо, щоправда, не наводячи жодного подібного епізоду як прикладу такої діяльності.

Дуже критичними – хоч і трохи менш категоричними в оцінках, ніж у випадку А. Лихолата – є пасажі про боротьбистів у книжках із серії науково-популярних нарисів “З’їзди і конференції Комуністичної партії України”, присвячених Третьому з’їзду та Четвертій конференції (на правах з’їзду) КП(б)У. Їх теж варто зачитувати з огляду на стиль авторів. У праці “Третій

³² Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 71. – Оп. 35. – Спр. 179 (Кіллерог М. Гражданская война на Украине и интервенция Германии в 1918 г.).

³³ Там само. – Спр. 178 (Премислер И. Первый поход Антанты и борьба за восстановление Советской Украины). Цю працю було опубліковано українською: Премислер І. Перший похід Антанты і боротьба за відновлення Радянської України // Під марксистсько-ленінським прапором. – 1935. – № 6.

³⁴ РДАСПІ. – Ф. 71. – Оп. 35. – Спр. 62. – Арк. 45–46, 52–55, 61–65 (Соколов. 1919 год на Украине).

³⁵ Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). – Б. м., 1954. – С. 274.

з'їзд КП(б)У” Олександр Слуцький присвячує боротьбистам кілька абзаців у розділі про обговорення й ухвалення з'їздом резолюції “Про ставлення до дрібнобуржуазних партій”. Тут наявні ритуальні фрази про те, що боротьбисти поряд із іншими легальними партіями “стояли на ідейній платформі, глибоко ворожій марксизму-ленінізму”, а “практичні дії їх сприяли інтересам контрреволюції”, цю партію охарактеризовано як “пособників міжнародного імперіалізму”³⁶. Кількома сторінками далі автор припускається серйозної фактологічної помилки, коли, переходячи від опису ідеології та тактики УСДРП (незалежників) твердить: “В серпні 1919 року «незалежники» об'єдналися з так званими боротьбистами і створили «нову» буржуазно-націоналістичну партію”³⁷. Насправді, УСДРП (незалежників) ні з ким не об'єднувалася і вже в січні 1920 р. змінила назву на Українську комуністичну партію (укапістів). УПСР(к.-б.), натомість, підписала акт про злиття з УСДРП (незалежників-лівих), які були окремою партією. О. Слуцький без посилань на документи чи свідчення сучасників згадує про зв'язки УКП(б) з Нестором Махном³⁸, які були неможливими уже з огляду на цілковиту непеєднуваність ідеологічних постулатів махновців та боротьбистів. Власне, ані в боротьбистських, ані в більшовицьких партійних документах 1919–1920 рр. інформації про такі зв'язки немає, не зустрічаються згадки про них і у тодішній критиці боротьбистів із боку більшовиків. Натомість у боротьбистській пресі та внутрішньопартійних документах досить частими є різкі виступи проти Н. Махна³⁹. Аналогічною за тональністю є й оцінка автором Меморандуму УКП(б) до Комінтерну, який О. Слуцький називає “зухвалим” і бачить у ньому “люту ненависть до КП(б)У і радянської влади”. Послугуючись фразеологією публікацій 1930-х років, він пише: “Привласнивши цю назву (УПСР (комуністів-боротьбистів). – С. Г.), боротьбисти залишилися на буржуазно-націоналістичних позиціях, що не мали нічого спільного з ідеями наукового комунізму”, називає їх “виразниками інтересів куркульства, дрібної буржуазії та націоналістично настроєного міщанства” і “запеклими ворогами Комуністичної партії і соціалістичної революції”⁴⁰. Оскільки посилань на архівні документи його текст не містить, а єдиним згаданим у ньому боротьбистським виданням є журнал “Украинский коммунист”, перше і єдине число якого було надруковано в Москві у листопаді 1919 р. (саме в ньому оприлюднено й так емоційно оцінений автором Меморандум до ВККІ), можна зробити припущення, що цим часописом і обмежувалася його джерельна база власне боротьбистських документів. Наприкінці розділу О. Слуцький формулює офіційну позицію тодішньої партійної історіографії про хибність рішення Третього з'їзду КП(б)У щодо недопущення представників “дрібнобуржуазних партій” і, зокрема, боротьбистів до уряду УСРР, назвавши його “недостатньо гнучким”, та оповідає про використання включення боротьбистів до складу Раднаркому УСРР з метою дискредитації цієї партії⁴¹. У плані

³⁶ *Слуцький О.* Третій з'їзд КП(б)У. – К., 1958. – С. 96–97.

³⁷ Там само. – С. 102.

³⁸ Там само. – С. 103.

³⁹ Див., напр.: Руїники революції // *Борьба.* – 1919. – Ч. 93 (150). – 11 черв. – С. 1 та ін.

⁴⁰ *Слуцький О.* Третій з'їзд КП(б)У. – С. 113.

⁴¹ Там само. – С. 111–112, 115–119.

термінології важливим є те, що саме в цій книжці зустрічається один з найперших у радянській історіографії випадків використання стосовно боротьбистів терміна “націонал-комунізм”, причому зроблено це з посиланням на американський журнал “The Ukrainian Quarterly” (без назви публікації, про яку мова) та вищеназвану працю Івана Майстренка “Боротьбизм. Розділ із історії українського комунізму” (О. Слуцький цитує короткий уривок із передмови до неї)⁴².

Більш радикально визначає рішення Третього з’їзду КП(б)У як помилкове Олександр Юрченко у книжці “Четверта конференція КП(б)У”. Він називає його наслідком “лівосектантських тенденцій” і підкреслює значення скасування цієї резолюції спеціальною ухвалою ЦК РКП(б) уже за три тижні після закінчення Третього з’їзду КП(б)У⁴³. Помилку О. Слуцького, котрий переплутав УСДРП (незалежників) та УСДРП (незалежників-лівих), цей дослідник уже не повторює, правильно переказуючи фактичний перебіг подій зі злиттям і перейменуванням цих партій⁴⁴. При цьому О. Юрченко цілком ігнорує відмінності між поглядами боротьбистів та укапістів, характеризуючи обидві партії таким чином: “Головною рисою їх ідеології, політики і тактики є переоцінка національного питання, висування його на перший план, відстоювання буржуазно-націоналістичної ідеї «самостійництва», яка служила прапором і зброєю буржуазно-націоналістичної контрреволюції на Україні, невизнання керівної ролі індустріального пролетаріату України”⁴⁵. Власне, останнє звинувачення взагалі може стосуватися лише боротьбистів, а аж ніяк не укапістів, котрі намагалися спиратися саме на міських робітників. Те ж саме стосується самостійництва, яке у боротьбистів було присутнє в досить поміркованій формі федералізму (гасло створення Всесвітньої Федерації Радянських Республік) і знаходило практичний вияв передусім у відстоюванні уже формально наявної і визнаної більшовиками державної незалежності УСРР. Історик наголошує на вимозі боротьбистів створити окрему Українську Червону армію⁴⁶, щоправда, не згадуючи, що в 1918 р. таке гасло використовували й самі більшовики. Так само, як і О. Слуцький у випадку участі боротьбистів у РНК УСРР, О. Юрченко підкреслює використання більшовиками факту укладання угоди з боротьбистами та їх входження до Всеукраїнському з метою розкладу УКП(б), вважаючи саму цю угоду “відкритим визнанням (курсив О. Юрченка. – С. Г.)” цієї партією “краху [її] буржуазно-самостійницької політики”⁴⁷. Оповідаючи про спробу боротьбистів вступити до Комінтерну у листопаді–грудні 1919 р., дослідник переповідає офіційне формулювання причин відмови у її прийнятті, як їх було озвучено в пресі⁴⁸, не зупиняючись на ідеологічних передумовах цього кроку ВККІ. Поряд із цим пасажем та малоцікавим із погляду аналізу ідеологічних питань переказом історії об’єднання КП(б)У з УКП(б) шляхом

⁴² Там само. – С. 118, примітка.

⁴³ Юрченко О. Четверта конференція КП(б)У. – К., 1961. – С. 88–89. Третій з’їзд КП(б)У тривав 1–6 березня 1919 р., рішення ЦК РКП(б) про недійсність його резолюції “Про ставлення до дрібнобуржуазних партій” було ухвалено 25 березня.

⁴⁴ Там само. – С. 91.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. – С. 92.

⁴⁷ Там само. – С. 95–96.

⁴⁸ Там само. – С. 96–97.

перереєстрації членства, значно більший інтерес становить характеристика О. Юрченком фракції “федералістів” у КП(б)У. За його словами, ця “антипартійна група”⁴⁹ сформувалася “в середині 1919 року [...] саме під впливом націоналістичних поглядів боротьбистів і укапістів”⁵⁰. Залишимо без коментаря проблематичність виокремлення єдиної групи федералістів⁵¹, відзначивши важливість підкреслення О. Юрченком ідейного впливу боротьбистів як на Павла Попова, який і сам його визнавав та згадував боротьбистів у своїх програмних текстах, так і на Георгія Лапчинського. Натомість про ідейний вплив на них укапістів у середині 1919 р. говорити неможливо уже хоча б через те, що цієї партії на той час ще не існувало.

У 1970-х роках дослідження українського націонал-комунізму на Заході партійне керівництво в УРСР сприймало як пропаганду націонал-комунізму, про що свідчить присвячена цій темі записка секретаря ЦК КПУ Валентина Маланчука⁵². Для протидії цим тенденціям в СРСР було здійснено низку серйозніших досліджень об’єднаних цим поняттям політичних течій і, зокрема, історії партії боротьбистів. Однією з перших таких спроб стала захищена 1973 р. кандидатська дисертація Юрія Клінтуха “Тактика Комуністичної партії щодо дрібнобуржуазної націоналістичної партії боротьбистів”⁵³, найважливіші тези якої було також викладено у його лекції, прочитаній у Вищій партшколі при ЦК КПУ 1971 р. і тоді ж виданій окремою брошурою⁵⁴. Два розділи останньої публікації присвячено саме ідеології боротьбистів (“Ідейно-теоретичні корені боротьбизму” та “Авантюризм політики і тактики боротьбистів”)⁵⁵. У цій роботі, незважаючи на використану автором емоційно забарвлену політичну фразеологію, зроблено досить об’єктивний як на тодішні умови академічної праці аналіз програмних настанов та еволюції цієї партії від народницько-есерівської ідеології у бік усе більшого сприймання марксизму не лише на рівні гасел, а й у питанні внутрішнього змісту програми, що вилилося в злиття з марксистською УСДРП (незалежників-лівих) і утворення УКП(б). Ю. Клінтух також звертає увагу на використання більшовиками ідей боротьбистів у аграрній політиці наприкінці 1919 р. – він твердить, що впроваджуване в цей час земельне законодавство у 1919 р. “відповідало їхнім

⁴⁹ Відзначимо симптоматичність використання цього терміна саме в цій книзі. Її було видано 1961 р., тобто через 4 роки після ліквідації 1957 р. так званої “антипартійної групи” В. Молотова, Г. Маленкова та Л. Кагановича. Якщо в останньому випадку йшлося про своєрідне протистояння “державницької групи” та “партійної групи” (обидві назви умовні) апарату вищої бюрократії СРСР, то логіка вживання виразу “антипартійна група” стосовно фракції федералістів 1919 р. є незрозумілою.

⁵⁰ Юрченко О. Четверта конференція КП(б)У. – С. 103.

⁵¹ Геннадій Сфіменко переконливо показав, що група Павла Попова у складі Української секції Московського комітету РКП(б) та група Георгія Лапчинського у КП(б)У – два різні і різночасові явища. Див.: Сфіменко Г. Про “комуністів-федералістів” та їхнього ватажка Павла Попова. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/07/3/89516/>

⁵² Див.: Записка секретаря ЦК КП України В. Ю. Маланчука з пропозиціями щодо посилення боротьби проти націонал-комунізму // Національні відносини в Україні: Зб. документів і матеріалів / Упоряд. М. І. Панчук та ін. – К., 1994. – С. 407–409.

⁵³ Клінтух Ю. Тактика Коммунистической партии по отношению к мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов: Автореф. дис. ... канд. ист. н. – К., 1973.

⁵⁴ Його ж. Крах идеологии и политики мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов: Лекция, прочитанная слушателям ВПШ при ЦК КП Украины. – К., 1971.

⁵⁵ Там само. – С. 13–41.

(боротьбистів. – С. Г.) ідейно-теоретичним поглядам”, оскільки тогочасний уряд УСРР із тактичних міркувань “поклав у основу законодавства есерівський принцип «соціалізації землі»”⁵⁶. Загалом, незважаючи на майже ритуальну критику в бік боротьбистів, істориків, нехай і в неповному обсязі, вдалося викласти основні теоретичні положення боротьбистів у галузі земельної програми і проблеми військового будівництва, а також згадати про підтримку ними ідеї створення Всесвітньої Федерації Радянських Республік. Крім того, заслугою Ю. Клінтуха є впровадження в науковий обіг значної частини матеріалів із фонду ЦК та місцевих організацій УКП(б) у Партархіві Інституту історії партії при ЦК КПУ (теперішній Центральний державний архів громадських об’єднань України) та з боротьбистської преси 1919–1920 рр.

Заслуговує на увагу також праця Івана Кураса з історії українських “непролетарських партій”. У фрагментах, присвячених партії боротьбистів, цей дослідник приділяє основну увагу дослідженню тактики, а не ідеології цієї політичної сили. Що стосується власне їхніх програмних положень, то він розглядає передусім текст Меморандуму УКП(б) до Виконкому Комінтерну, наголошуючи на особливій увазі партії до аграрного характеру революції в Україні, сприйнятті боротьбистами революції як пролетарської з одночасним включенням до складу пролетаріату безземельного та малоземельного селянства (такі тези І. Курас називає “антинауковими есерівськими ідеями”). При цьому дослідник констатує факт ідейно-політичної еволюції боротьбистів⁵⁷. Перу цього історика належить також дослідження про УСДРП, у якому більшу увагу, ніж у попередніх та пізніших працях, приділено розколу в УСДРП (незалежних), унаслідок чого утворилася група УСДРП (незалежних-лівих), шляхом приєднання якої до УПСР (комуністів-боротьбистів) було оформлено утворення УКП(б)⁵⁸.

В опублікованій 1984 р. колективній монографії “Непролетарські партії Росії: Урок історії” містяться розділи, присвячені партіям “окраїн” колишньої Російської імперії. Авторка кількох із них (Вікторія Полушкіна) описує процес розколу в УПСР, утворення та діяльність партії боротьбистів, впроваджуючи ці процеси в контекст аналогічних явищ в інших національних регіонах (зокрема, у Білорусі, де саме в цей час відбувався розкол Білоруської соціалістичної громади, а також у єврейських лівих партіях)⁵⁹.

Наприкінці 1980-х років, як наслідок лібералізації політичного життя в СРСР, було опубліковано низку біографічних нарисів про окремих провідних діячів УКП(б). Як правило, у таких працях кількома абзацами окреслювалося бачення іними авторами ідеології боротьбистів, що було необхідним для формування образу відповідних персоналій, однак дослідження програмних постулатів цієї партії не було метою таких робіт⁶⁰.

⁵⁶ Там само. – С. 24.

⁵⁷ *Курас І.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978. – С. 238–240.

⁵⁸ *Курас І.* Повчальний урок історії: Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії. – К., 1989. – С. 127–129.

⁵⁹ *Непролетарские партии России: Урок истории* / Общ. ред. И. Минца. – М., 1984. – С. 370–373, 426–429, 478–481 та ін.

⁶⁰ Див., напр.: *Панчук М.* Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле заради майбутнього: 36 нарисів з історії КП України / Упоряд. Ю. Шаповал. – К., 1989. – С. 319–331; *Польовий Л.* Нарком Григорій Гринько // Там само. – С. 332–341.

У 1990-х р., разом із відкриттям архівів, активізується дослідження націонал-комуністичних рухів. Це стосується і вивчення ідейного спадку Української комуністичної партії (боротьбистів). Найважливішою працею на цю тему, написаною після 1991 р., стала кандидатська дисертація Олени Любовець “Партія боротьбистів в Українській революції 1917–1920 рр.” (1993). Ідеології боротьбистів у цій роботі присвячено розділ “Політична доктрина боротьбизму”⁶¹. У ньому дослідниця здійснила загальний огляд їхніх поглядів на основні проблеми економічного (передусім – у земельному питанні) та національно-державного будівництва (ідея створення Всесвітньої Федерації Радянських Республік, окремої Української Червоної армії тощо). Важливими позитивними рисами цієї праці є її об’єктивність і найбагатша на той час джерельна та історіографічна база дослідження, що включала в себе матеріали українських архівів та газетні фонди бібліотек, наукові праці, написані українськими емігрантами та дослідниками-іноземцями тощо. У той же час дослідниця майже не використовувала документів регіональних архівів України та російські архівні колекції, зокрема, фонди Комінтерну та Політбюро РКП(б) у тодішньому Російському центрі збереження та вивчення документів новітньої історії (сучасний Російський державний архів соціально-політичної історії – РДАСПІ). Ці недоліки, значною мірою викликані складною економічною ситуацією першої половини 1990-х років, суттєво зменшили вагу згаданої праці. Крім того, 1996 р. було опубліковано одну невелику статтю, присвячену виключно еволюції ідеології боротьбистів, однак її невеликий обсяг та зумовлена ним обмежена джерельна та історіографічна база не дали авторові змоги повноцінно висвітлити порушену проблему⁶².

Протягом 1990-х – 2000-х років також було захищено дисертації Юрія Сергієнка, Віктора Нагорного, Яни Остапенко, Віталія Огієнка, Миколи Фролова, Павла М'яла, Ольги Кутик та інших дослідників⁶³, у центрі уваги яких перебуває феномен українського націонал-комунізму взагалі, відносини між українськими націонал-комуністичними партіями (у тому числі УКП(б)) та Комуністичною партією (більшовиків) України, а також ідейна еволюція політичних діячів – вихідців із партії боротьбистів. Усі ці праці роблять свій внесок у дослідження ідейного спадку такої неоднозначної політичної сили, як Українська комуністична партія (боротьбистів), однак більшість із них не вводять у науковий обіг нових джерел із означеної нами теми та й не ставлять перед собою такого завдання. Власне, що стосується джерельного боку цих –

⁶¹ Любовець О. Партія боротьбистів в українській революції 1917–1920 рр.: Дис. ... канд. іст. н. / Київський державний університет ім. Т. Шевченка. – К., 1993. – С. 58–97.

⁶² Єфименко О. Політична доктрина боротьбистів: Витоки та сутність // Вісник Харківського університету. – 1996. – № 387. – С. 166–171. – (Серія: “Історія України”. – Вип. 1).

⁶³ Сергієнко Ю. Етика лівого радикалізму в суспільно-політичному житті України з початку ХХ століття до 60-х років: Автореф. дис. ... докт. іст. н. – К., 1996; Нагорний В. Більшовизм та український націонал-комунізм в добу революції (1917–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1995; Остапенко Я. Ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні (1920–1925 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2000; Огієнко В. Діяльність українських націонал-комуністів (1918–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2008; Фролов М. Вихідці з інших політичних партій у КП(б)У в 20–30-ті роки ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Запоріжжя, 2001; М'яло П. Громадсько-політична діяльність В. Еллана-Блакитного: Еволюція світогляду: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Запоріжжя, 2010; Кутик О. Панас Петрович Любченко: Політична діяльність та еволюція світогляду: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Запоріжжя, 2010; та ін.

загалом дуже цінних – робіт, то для них є справедливими ті ж зауваження, котрі ми навели вище, згадуючи про дисертацію О. Любовець (окрім певною мірою вже здійсненого опрацювання регіональних архівів).

Досить детально на ідеологічному розвитку партії боротьбистів зупиняється у своїх працях про події 1917–1920 рр. Валерій Солдатенко. У монографії “Українська революція: Концепція та історіографія (1918–1920 рр.)” він висвітлює історію розколу в УПСР, що організаційно оформився 13–16 травня 1918 р. під час Четвертого з’їзду цієї партії. Він аналізує розбіжності в поглядах на закономірності розвитку революції між правим (“центральна течія”) та лівим (боротьбисти) крилами УПСР⁶⁴, зосереджується на бажанні правого крила українських есерів використати період Гетьманату як “«передишку» для організації мас” і їх згоді на легальну або напівлегальну діяльність партії та участь її представників у представницьких органах. У той же час боротьбисти різко виступили проти такої тактики. Причини такого рішення, за словами В. Солдатенка, мали саме ідеологічно-програмний характер: “Ліва течія кликала до продовження соціалістично-революційної боротьби трудових мас, до переходу партії в підпілля для організації повстання робітників і селянства проти гетьманщини”⁶⁵. В. Солдатенко порівнює запропоновані правим та лівим крилами УПСР варіанти резолюцій з’їзду, називаючи викладену в першому з цих документів позицію “маловиразною і дуже поміркованою” і, натомість, визначивши боротьбистський проект як “дуже рішучий, безкомпромісний”⁶⁶. Він звертає увагу на офіційне запозичення українськими лівими есерами тактичних прийомів революційної боротьби, практикованих російськими есерами, що, безумовно, мало й програмне значення. Зокрема, ідеться про офіційне санкціонування керівництвом УПСР індивідуального політичного терору, яке, щоправда, не знайшло вияву в її практичній діяльності, залишившись виключно на папері. В. Солдатенко згадує про поширювану після Четвертого з’їзду “центральною течією” УПСР антиборотьбистську декларацію, в якій твердилося, що ліві українські есери у своїй національній програмі “нічим не відрізнялись від загальноросійських есерів, зневажали національний аспект взагалі”, і підкреслює: “Це було суттєвим перебільшенням, просто не відповідало дійсності”. Він пише, що саме ця декларація остаточно завершила факт розколу в УПСР, констатує, що єдиними спільними для обох її напрямів ідеологічними тезами залишилися “несприйняття і засудження гетьманського режиму як контрреволюційного, а також гасло боротьби з ним”. При цьому праве крило “прагнуло відновити Українську Народну Республіку з порядками Центральної Ради”, а боротьбисти “не бажали повертатись до характерного для часів Центральної Ради єднання демократичних, та й не лише демократичних, сил. Вони прагнули безкомпромісної класової боротьби”⁶⁷. Він заперечує слухність наведеної на початку нашої статті тези Павла Христюка про те, що партія лівих українських есерів “обстоювала формально парламентарний демократизм, визнаючи радянську форму влади умовно, лише на

⁶⁴ Солдатенко В. Українська революція: Концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999. – С. 79–81.

⁶⁵ Там само. – С. 79.

⁶⁶ Там само. – С. 80.

⁶⁷ Там само. – С. 81–82.

час загостреної клясової боротьби”, вважаючи, що “есерівський автор, мабуть, прагнув дещо пом’якшити враження від тогочасної радикалізації більшої частини партії, але не міг цього досягти, запропонувавши врешті дуже суперечливу, логічно явно недосконалу формулу”⁶⁸. Історик також визначає як один із ключових етапів формування ідеологічних позицій боротьбистів заяву групи українських лівих есерів, виголошену на партійній нараді Харківщини 14–15 липня 1918 р. У ній більш виразно, ніж у опублікованих обраних на Четвертому з’їзді партії ЦК УПСР документах, окреслювалася еволюція убік від дотогочасної ідеології й тактики цієї політичної сили. Пишучи далі про Всеукраїнську нараду емісарів УПСР, котра відбулася 19–22 серпня 1918 р., В. Солдатенко зауважує, що боротьбисти на ній “не просто відмежовувались від більшовиків та лівих російських есерів у національній справі, зокрема українській, а й суворо засуджували їх як партії, що працюють на російську (руську) державницьку ідею, з комуністичних (радикальних) позицій борються навіть з соціалістами, тобто і з УПСР – лівицею також”⁶⁹.

У іншій праці – чотири томному циклі “Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки” – В. Солдатенко згадує про усну директиву Леніна Християнові Раковському щодо “привернення на бік радянської влади боротьбистів, формальне закріплення незалежності Української Радянської Республіки і підписання відповідного договору про союз між Радянською Україною і Радянською Росією” (характерним є порядок, у якому названо ці тактичні кроки – привернення на свій бік боротьбистів стоїть на першому місці; цитовані тут В. Солдатенком слова взято зі статті Х. Раковського “Ілліч і Україна”)⁷⁰. Він наголошує: “Особливу занепокоєність у комуністичних лідерів УСРР викликали самостійницькі наміри українських сил, що поділяли радянську платформу”, що викликало репресивні дії проти УПСР (центральної течії), тобто правого крила цієї партії, а також УСДРП (незалежників) – майбутніх укапістів. Дослідник підкреслює: “Серед українських партій лівого флангу тогочасного політичного спектру найближче до більшовицьких позицій перебували боротьбисти”. Він оповідає про перші спроби боротьбистів організаційно об’єднатися з КП(б)У, котрі було зроблено київською організацією лівого крила УПСР у березні 1919 р. В. Солдатенко вважає, що головні причини таких кроків із боку боротьбистів були все ж таки не ідеологічними, як заявлялося в їхніх документах, а суто тактичними: “У цьому прагненні до злиття відігравали велику роль, поряд із мотивами ідеологічного характеру, міркування практичного плану – небажання опинитися на нелегальному становищі й намагання активно впливати на розвиток подій навіть ціною значних поступок”⁷¹. Загалом же В. Солдатенко сприймає партію боротьбистів як «найвиразніший вияв» процесу, в ході якого “під впливом зміни політичних настроїв, повороту широких, зокрема, селянських мас у бік радянської влади деякі партії шляхом розколів і утворення нових партоб’єднань дедалі еволюціонували в бік комуністичної

⁶⁸ Там само. – С. 94.

⁶⁹ Там само. – С. 99–101.

⁷⁰ Солдатенко В. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. – К., 2010. – Т. III: Рік 1919. – С. 33.

⁷¹ Там само. – С. 69–70.

ідеології, сприймаючи її через призму своїх національних уяв⁷². Щодо цього він робить ще одну заувагу: “На відміну від РКП(б) і КП(б)У, які дотримувались інтернаціоналістських засад у політиці, радикальна частина колишніх українських есерів, незважаючи на статус урядової партії (її представники входили до Ради народних комісарів УСРР) і комуністичну орієнтацію (з серпня 1919 р. вона офіційно іменувалася Українська комуністична партія (боротьбистів)), поставала як послідовний захисник української самостійності і на цій основі офіційно відкрито конфронтувала з більшовиками, відверто їх викривала⁷³. В іншому місці він характеризує відносини боротьбистів та УСДРП (незалежників) із КП(б)У як “протиборство і співдію”, винісши це формулювання в заголовок одного з розділів своєї праці⁷⁴. Висунуте боротьбистами гасло Всесвітньої Федерації Радянських Республік та перебудови РСФРР на федеративних засадах як передумови її створення він характеризує як ідеалістичну позицію. В. Солдатенко також підкреслює, що будь-які форми об’єднання радянських республік у баченні боротьбистів були можливими лише на добровільних засадах та за умови збереження значної внутрішньої автономії, що було особливо важливим у економічній сфері, причому розподілені повноваження мали бути однаковими для всіх членів федерації⁷⁵.

У більш спеціальній праці історика “У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму)”, центральним об’єктом дослідження якої став феномен українського націонал-комунізму (сам В. Солдатенко послідовно відкидає цей термін, вважаючи його внутрішньо тавтологічним, оскільки *український* уже є *національним* за визначенням), наявні кілька досить розлогих пасажів про боротьбизм як політичну течію. Автор згадує про планування лівими есерами (майбутніми боротьбистами) перевороту у Центральній Раді у січні 1918 р. з метою почати перемовини з більшовиками і вважає, що ці дії узгоджувалися з В. Винниченком⁷⁶. Дослідник констатує: “Вектор їх (боротьбистів. – С. Г.) ідеологічних уяв і планів розвивався в напрямі, протилежному орієнтаціям верхів найвпливовіших партій Української революції – УСДРП, УПСР, УПСФ і УПСС” (дещо незрозумілою є наявність у цьому ряду УПСР, до числа лідерів якої належали майбутні боротьбисти). За словами В. Солдатенка, “аналізуючи світові й регіональні процеси, боротьбисти приходили до висновку, що настала доба комуністичної революції, на складову частину якої дедалі перетворюється Українська національно-демократична революція”. Досить сумнівним є його твердження про те, що боротьбисти “вважали за потрібне рівнятися на реалізацію проголошених марксизмом соціалістичних лозунгів”, уже на початку розділу про цю партію⁷⁷, оскільки про більш-менш суттєвий вплив марксизму на її ідейний розвиток можна казати лише у пізній період існування цієї політичної сили, зокрема після її об’єднання з марксистською УСДРП

⁷² Там само. – С. 373.

⁷³ Там само. – С. 436–437.

⁷⁴ Там само. – К., 2010. – Т. IV: Рік 1920. – С. 62.

⁷⁵ Там само. – С. 96.

⁷⁶ Солдатенко В. У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). – К., 2006. – С. 51.

⁷⁷ Там само. – С. 67.

(незалежників-лівих). Доти УПСР (к.-б.) була яскраво вираженим спадкоємцем народницько-есерівської політичної традиції. В. Солдатенко показує, що, незважаючи на підтримку ідеї радянської влади боротьбистами, вони з застереженням ставилися до прямого перенесення російського досвіду в Україну і приділяли національному факторові значно більшу увагу, ніж більшовики. Історик констатує факт підтримки боротьбистами гасла “диктатури пролетаріату”, показуючи відмінність у розумінні цього терміна між ними й більшовиками та те, що боротьбисти, на відміну від більшовиків, бачили в ньому не стільки “тимчасову форму панування класу-переможця”, скільки “рух до ліквідації поділу на класи, виключення будь-якої можливості визиску”. В. Солдатенко підкреслює увагу, яку боротьбисти (власне, як есерівська партія) приділяли ролі селянства в революції. Аналізуючи їхнє ставлення до національного питання, він пише: “З огляду на те, що національний гніт розглядався як різновид експлуатації, то й він мав зникнути зі встановленням соціалістичного ладу”. Дослідник зупиняється на їхньому гаслі створення Всесвітньої Федерації Радянських Республік, передумовою чого мала стати самостійність України. При цьому В. Солдатенко зауважує: “Боротьбисти були впевнені, що проблема щодо можливих варіантів вступу України до Федерації носить принциповий характер: Україна повинна була вступати до Федерації обов’язково як окремий політико-адміністративний організм – не через Росію, а разом з Росією”, а зародок майбутнього центру такої федерації боротьбисти вбачали в Комінтерні⁷⁸.

Серед останніх за часом праць, у яких порушується тема ідеології боротьбистів, можна назвати монографію Тетяни Бевз, присвячену УПСР. У ній дослідниця згадує про те, що фракція “лівобережників” у партії українських соціалістів-революціонерів почала ідеологічно та організаційно формуватися ще у травні – червні 1917 р. під час лівобережної крайової конференції партії у Полтаві⁷⁹. Вона підкреслює те, що ревкоми, які координували діяльність антигетьманських повстанських груп влітку 1918 р., створювалися переважно боротьбистами та більшовиками (боротьбистів називає першими), але діяли на локальному рівні, без центрального керівництва⁸⁰, описує перебіг IV з’їзду УПСР, коли остаточно оформився її розкол на праву течію та партію боротьбистів та ідеологічні причини цього акту⁸¹, а також робить розлогий відступ із оцінкою світоглядних засад партії боротьбистів у загальному контексті українського націонал-комунізму, з одного боку, та внутрішньопартійних процесів усередині УПСР – з другого⁸².

Як бачимо, хоч історія партії боротьбистів досить часто потрапляла до поля зору істориків, вона рідко ставала центральним об’єктом їхніх досліджень. Іще більшою мірою це стосується програмних положень цієї політичної сили. Крім того, максимально повному дослідженню ідейного спадку УПСР(к.-б.)/УКП(б) заважала тривала закритість архівів та (після 1991 р.) їх розпорошеність, а також фактична недоступність для багатьох істориків –

⁷⁸ Там само. – С. 68–70.

⁷⁹ Бевз Т. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР). – К., 2008. – С. 150.

⁸⁰ Там само. – С. 341.

⁸¹ Там само. – С. 355–359.

⁸² Там само. – С. 365–377.

передусім із фінансових причин – важливих документів у сховищах Москви. Крім того, ми можемо завважити брак широкої перспективи в багатьох дослідженнях на цю тему, порівнянь позицій боротьбистів із поглядами споріднених політичних партій інших народів колишньої Російської імперії, зокрема євреїв, білорусів, поляків, грузинів.

Сергій Гірік (Київ). **Ідеологія партії боротьбистів в українській історіографії.**

У статті подається огляд праць українських авторів, у яких здійснювалася оцінка ідеології Української комуністичної партії (боротьбистів). Зроблено спробу систематизувати погляди цих дослідників залежно від часу написання цих робіт та оцінити вплив політичних чинників на їхній рівень. Визначаються причини недосконалості цих досліджень та намічаються шляхи подальшої праці.

Ключові слова: боротьбизм, боротьбисти, ідеологія, історіографія, націонал-комунізм, УКП(б), Українська революція.

Сергей Гирик (Киев). **Идеология партии боротьбистов в украинской историографии.**

В статье представлен обзор трудов украинских авторов, в которых осуществлялась оценка идеологии Украинской коммунистической партии (боротьбистов). Сделана попытка систематизировать взгляды исследователей в зависимости от времени написания их работ и оценить влияние политических факторов на их уровень. Определяются причины несовершенства существующих исследований и намечаются пути дальнейшей работы.

Ключевые слова: боротьбизм, боротьбисты, идеология, историография, национал-коммунизм, УКП(б), Украинская революция.

Serhii Hirik (Kyiv). **The Ideology of the Ukrainian Communist Party (Borotbists) in Ukrainian Historiography.**

The article presents a survey of Ukrainian historiography that is concerned with the ideology of the party of the borotbists. The author analyzes the views of historians and assesses the influence of the prevailing political ideology on the content and quality of their works. He outlines reasons for the scholarly weakness of these studies and gives some ideas concerning further research of the problem.

Key words: borotbists, historiography, ideology, national communism, Ukrainian revolution.